

ԵԿԵՂԵՑԱՊԱՏՄԱԿԱՆ

ԳՐԻԳՈՐ ԿԵՍԱՐԱՑԻ ՊԱՏՐԻԱՐԹ ԵՒ ԻՐ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

ՊՁ.

ԻՐ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ ԵՒ ԶԳՏՈՒՄՆԵՐԸ

Արդէն շատ բան ըսած եղայ կարծիս իր նկարագիրին և ուղղութիւնն վրայ ցարդ ներկայացնելով իր կեանքը և մանաւանդ իր անողոք պայքարը բոլոր անոնց դէմ՝ որոնք նախնեաց հաւատքը խաթարելու տկարութիւնը կ'աւնկնային համոզումով կամ մարդահաճութեամբ, անձին կամ հոռի մայնքին օգուտի մը կամ շահու մը տէրն կալութեամբ և այսպիսի գանազան նկատումներով:

Կեսարացի անոնց դէմ կանգնող աննորդ ու անողոք գաղափարներն է, որ կարծես յանուն իր դարաւոր և նահապետի եկեղեցւոյն զանոնք կը խաբարեն և կը դատապարտէ: Անիկա նշանախնայ մը իսկ գտնելու արամադիր չէ իր համոզումներէն, հակառակ անոր որ ինքն պաշտօնեան էր եկեղեցիին՝ անզոր ու տկար ժողովուրդի մը, որուն անկախութիւնը իր զօրութիւնը կազմելու համոզումը և հաւատքը ունի:

Ան անձնապէս զօրացած այս համոզումով իր փորձիկ հօտին զլուխը անցած կը զիմազբաւէ աննկուն կորովով մը ռոյն իսկ օտար ոյժերու յինած հակառակորդներուն, այնպիսի ժամանակներու մէջ ուր բառէ մը կախում էր կեանքը քրիստոնեային՝ Օսմանեան կայսրութեան մէջ:

Հակառակորդները՝ որոնք դէմ անիկա կը մաքառի, ինչպէս կը տեսնուի, Հռոմի պապերուն պաշտպաններն են, որոնք ունին իրենց հետ տակաւին պերագոր կրօնապետի մը չափազանց մեծ ազդեցութեան հմայքը և անոր հպատակող ամենաքրիստոնեայ թագաւորներուն՝ Կ. Պոլսոյ ներկայացուցիչներուն պաշտպանութիւնը:

Գաղափար մը տալու համար թէ Գրիգոր Կեսարացի արեւելիի մը յատուկ ինչպիսի ամուր հաւատքով, միաժամ հաստա-

տամտութեամբ և կրօնական եռանդով կը մաքառի և կ'ողորի նենգամէտ տարրերու դէմ, կը բաւէ կարգաւ 1613 Հոկտեմբեր 20 թուակիր երկու նամակները Պօղոս Ե. պապին, մին ուղղուած առ Զաքարիա վարդապետ «առաջնորդ ի Կոստանդնուպոլիս թեմակող Հայոց եկեղեցոյն» և միւսն՝ Կ. Պոլսոյ Ֆրանսական դեսպանին:

Այդ նամակներուն մէջ կը տեսնենք թէ Հռոմի քահանայապետը, որ քիչ առաջ պարզապէս իր և իր հետեւորդներուն ցոփակեաց կենցաղի պատճառած գայթակղութիւններուն համար ապաժամ Մաղկապարդի մը օրով անիլնապէս Հռոմէն արտաքսած էր Զաքարիան, երբ կը տեսնայ անոր պատրիարքական աթոռը գրաւելը և օտար պաշտպանութիւնն ապահովելու համար իրեն դիմած բլլալը, չի վարանիր առ առջերը գրելու:

«Յիրախի մեր հայրազոյք սիրոյ աղիք յոյժ խանդավառեցան ու զեւան սոյն բաներէն որ մեզի գրեցիր, եւ որովք չեզի պատահեցան հազիւ քի հասած հիւր ի Կ. Պոլիս: Սակայն Աստուծոյ՝ Հօրն ողորմութեանց, գոնութիւն կը մատուցանենք, որ զեւզ անբարւոյնաց ձեռներէն սխնեղեալսկա սազան, շարահերձուռ խոր հուրյները անօրապատ ըրաւ եւ յոյժ տուաւ որ սոյն ողորմութիւն մեզ՝ որ քի ոսկերից պատասաներ էին, իրենք իյնան ու քեզի շնորհաց ընդ փորձութեանն եւ զեւան: Իւր անպատեհի գրութեամբ շնորհի նիւն որ չաւ սկսեալառութեանն արդիւնաւորին չաւ արգասիներ՝ ի փառս իւր Աննաւաւորք անուան եւ ի պատիւ Ս. Կարգիկի եկեղեցոյ: Եւ յիրախ մեծ յոյս կը օսուենք անոր համար որ, ինչպիսի կը գրես, այն որ անիրաւաբար գեղց կը հալածէր եւ Ս. Ա. ռաբելական Արուոյ կը հակառակէր, վար առնուեցաւ, ու զուն, նախապատաս, քահանայից ու ժողովրդեան միաձայն հաւանութեամբ Ձեր ազդին եկեղեցւոյն հող առաջնորդ կարգուեցաւ: Քանզի աստուծոյն շնորհաց աջակցութեամբ կը յուսանք թագաւորեալն պը-

տուգներ այն նուսնյակն, խոհեմաբանին, վարդապետներին, որոնց այնքան պայծառ ու չղիկաղ սպողոցը տուր՝ երբ մեր ֆոլ մնացիր։ Ոյր վասն յոժարութեանք ասին քանի մեք, զոր տեսնալ կարող պիտի ըլլանք, պիտի սասանենք քեզ, որպէսզի քա պաշտօնը աւելի յիշուրեանք կարող ըլլաւ կասարել ըստ Առաքելոյն պատուութեան։ Որով ինչպիսի մեզին խնդրած էիր, մեծաւ փութով յանձնարարեցինք զքեզ մեր նաւակով մեր ԻՐիստոս ամենապիտեի որդւոյն Հուդովիկոսի Դադղիկոսեց աւանաբխոսնաց քաղաքին յետպսնին, նոյնպիսի մեր նաւակով հրամայեցինք մեր սիրեցի որդւոյն Առաքելոսան փոխանորդին, որպէսզի սիրով եւ փութեանքն օգնէ քեզիս։

Արդարեւ Պօղոս Ե. պապը, Ֆրանսայի գիտապետն ուղղութեամբ նաժարի մը մէջ, ոչ նուազ նենգ ու բոլորովին ճշմարտութեան անհամապատասխան տողերով Զաքարիայի պաշտպանութիւնը կ'ապահովէր, որոնք պարզապէս զայրութիւն կը պատճառեն կարգացողին։

Անիկա գիտապետին կ'ըսէ թէ «Մեր մեծարդ եղբոր Մեքիսեդեի» Հայոց Մեծաց պատրիարքն մեզի դրկած պատուիրակը սիրելի որդին մեր Զաքարիա վարդապետ, տեղեկացուց մեզ որ, անցնող տարի, երբ Հռոմէն կը վերադառնար ի Հայաստան, Կ. Պոլիս հասնելով, եպիսկոպոսներին, ֆանսաններին ու ժողովուրդին անաղնորդ կարգուկցու այն տեղի իրենց կենդեցող վրայ, հոն աւ ասին անաղնորդ եղող Դեռոգ (կարգա՝ Դրիգոր) անուն մեկը վատերնով, որովհետեւ հաստատեցնող ասկանակն զայրակոյրեանքը Թորոնեռն մասունք եր այն մեր սիրելի որդին Զաքարիան՝ իոր քրտն Պարսից քաղաքորդին կողմանէ դրկուած՝ պատերազմը վերանորոգելու համար։ Յիշուի յոյժ կը սիրենք Զաքարիան որովհետեւ մեր ֆոլ եղած ասեկը ուղղաւորութեան եւ առաքինութեան (!) այնպիսի ապացոյցներ տուաւ մեզ, որ արշաւանպիսի ու մեծապիսի յինքն գրաւեց մեր հայրական սեղը։ Բայց աստի, աստուածային ողորմութեան վրայ վստահելով կը յուսամք որ հոռ քնակող Հայոց կենդեցողն համար իր վարչութիւնը շատ յարմար պիտի ըլլայ, մասնամանց անոնց՝ Ս. Առաքելոսան Աթոռոյ հետ սիրութիւնը պակասակնու։ Անոր համար այն աւել քանի մեք որ մեզի կարեւի պիտի ըլլայ, սրտազին կը փափախինք նրապատեղ իրեն եւ որովհետեւ կը ծանուցանէ մեզ որ քա պաշտպանութիւնը շատ կարեւոր է իրեն։

որ վասն քա Ազնուաբանեղ սպողոսին կը խընդրենք որ մեզի արտադր կարգի սիրելի եղող այս մեր զաւակը, մեր անձին ի մեծարման, հովանոյնը ներել առնուաւ եւ անոր պաշտպանութիւնն ու ապահովութիւնը ստանձնաւ, այնպիսի որ քա օգնութեանը եւ նիւթութեանը վրայ ապահովելով յակասանին եւ ի խաղաղութեան կարենայ սպասաւորել իր կենդեցոյնս . . . :

Մարդ կարգաւոր յայտադրը, որոնք այնքան հեռու են զայն ստորագրողին իսկ համարումը ըլլալէ եւ որոնք կը նկարեն առաքինութեան եւ ուղղաւորութեան դաժնեպատկով զարգացրեալ ճակատը մարդու մը՝ որ բարոյական ինկածութեան ամենէն զազեր երեւոյթները ի յայտ կ'ածէ ոչ միայն ցոփակեցաւ կեանքի մը զայնթակով թիւնը սփռելով իր շուրջը, այլ կը դառն իր եկեղեցիին զէմ նենգութեամբ՝ զազարելի եւ ծածուկ բանակցութեաններով, եւ չէ վարանելի՝ իր հօտին կամքին հակառակ՝ իշխելու համար տօտար միջամտութիւն երուրեւրելու եւ իր հակառակորդները իրք մատնել ներկայացնելու եւ տօտար կռուավարութիւններ անոնց զէմ գրգռելու, պարտապէս կ'աւանդելի եւ իր աչքին տուել կը մեծնայ պատկերը, անոնք որոնք ոչ մէկ տէր ու տիրական, ոչ մէկ ոյժ ու ազդեցութիւն, ոչ մէկ նշուց ու յետարան տնտեսարկով, քաջութեամբ կը դիմադրուեն այնքան հեզոր ազդեցութեանը եւ ոյժերու զէմ, միայն հաւատքով ու համարումով եւ ուշադրելի կեանքի վայելչութիւնը արհամարհանքով՝ խտաւեր կեանքի մը ընծայած առաքինութեան շուրհին ուժով օժտուաւ կործնեց տալու համար հզօրին ու զօրաւորին երեսունութերուն եւ բունութեան։

Անա անոնցմէ մէկն էր Դրիգոր վրդ. Կեսարացի, որուն հակառակորդներն իսկ չհամարձակեցան արատաւորել իր անձնական անբարեկամ կեանքը, որ ամեն կողմէ վկայուած է եւ այս էր Թերես այն ոյժը, որ զինքը կարող կը դարձնէր յաղորդ ախոյեանս հանդիսանալու զընդհանրապէս ճշմարտութեան, երբ մեղաւորեց եւ երկայնջ ազգաց։

Արդարեւ, ինչպէս տեսնուեցաւ, անիկա ոչ միայն պարտաւորուած էր մաքառելու Մեքիսեդեի Դաւանդիներու, Բովհաննէս Խուրիւն եւ Զաքարիա Վանդեցիներու պէս տրպարներու զէմ, որոնք մենէն

էին, այլ նաև ֆրանսայի դեսպանին, պապական նստիւթիւնը և անոնցմէ շահուած թուրք պաշտօնատարներու գէմ, որոնք օտար էին:

Ժիրգոյ այս պատճառով է որ Կղեմէս Գալստիս իր եռահատոր հայ-լատին լիզուներով «Հայոց միաբանութիւնը ընդ Հռոմայ եկեղեցւոյն» (1650—1661) գործին Բ. հատորին մէջ, որ կը խօսի Հայ Եկեղեցւոյ սլաւափառ և «ուղղափառ» վարդապետներուն վրայ, հիներէն սկսեալ մինչև նորերը, իր ժամանակակիցներէն շարափառ կը հռչակէ — անշուշտ իր տեսութեամբ — Գրիգոր Կեսարացին և Սիմոն Զուգայեցին^(*), իսկ ուղղափառ՝ Յովնանէս Խուլը, Զաքարիա Վանեցին և Կիրակոս Երևանցին:

Արդարեւ, սլաւափառներ էին Գալստիսի տեսակէտով Գրիգոր Կեսարացին և Սիմոն Զուգայեցին, որոնք ուղղակի արեւելք էին կաթողիկէ քաղաքական և կրթական գործունէութեան՝ իրենց տախտակութիւններով, թէև, ինչպէս ըսինք, անհատար գէնքերով ըլլար իրենց կոխը, որուն մէջ իրենց հետ զուգահեռ միայն աղգին հոգին և զգացողութիւնը, որոնք ինքնապաշտպանութեան գրեթէ տարեբային պատթուհով կ'ըմբռնանային արտաքին յարձակումին գէմ:

Մասնաւորապէս մեծ եղած է այս պայքարին մէջ Գրիգոր Կեսարացիի դերը, որ անհղուէ եղած է հզօր ոյժին առջև օտարին հաւանէ շահուած թուրք պաշտօնատարներուն: Եւ ասոնց գէմ կոտորուէ համար միայն իր անհնազան արժանիքներն ունէր և տատանուող ժողովուրդի մը տառապալիքով պահուածներուն մէջ պլպլացող բնազդային ողջմտութիւնը:

Արդարեւ, ինչպէս կը տեսնուի, Կեսարացին հազուադէպ տեղադրուելէ մէկն է իր դարուն, որ հազիւ մատի վրայ համբուող գէմքեր ունի իր նկարագրով:

(*) Սիմոն Վրդ. Զուգայեցի 1640 ին ֆրիսկոս Աղբակցի կաթողիկոսէն հաստատուած ղարդին մէջ ուսուցիչ էր: Ցեայ գահազան տեղեր շրջեցաւ և թողատի մէջ մեռաւ 1657 ին: Անկա հեղինակած ի «Գերազանցութիւն և Յրամարտութիւնը որոնք 1725 ին և 1728 ին Կ. Պոլսի տպուած են: Թարգմանած է վրացերէնէ Անթիպոսիէն Պրիզի գործը հանդերձ նոր լուծմամբ (Բանասէր, 1904, էջ 87—88): 1651 ին Գալստի եպիսկոպոս էր (Հ. Անառեան, Յուլի Թալեղի, էջ 124):

Իր եղբորորդին՝ Յակոբ քհ. Կեսարացին զայն կը ներքողէ ըսելով թէ սյար և նման իր առաջին դիտակցեացն մեղաց. խառնութիւն վարուիս և աստուածաբան վարդապետութեան փայլեաց յաշխարհի, որպիս զարեցակն: Ոչ փոխելով զվարս և զգնաւորական առաքինութիւն զոր ստացեալ ի կրօնաւորութեան խրում: Ոչ կերեալ միս և ոչ ընկաւ գինի ի ծան ձեռնարութեան այլ միով ծանալ շատանայր զաւուրս իւր: Բայց ի շարաքո և ի կիւրակի մանաւանդ խորզով մարդիկեաւ կայր զանկեացն կեանս իւր:

Գրիգոր Կեսարացի սաստիկ նախանձախնդիր եղած է Հայ Եկեղեցւոյ կարգերուն և կանոններուն: «Զասացով ճշմարտութեան օրինաց և կարգաց Ս. Հայոցն, զանձն իւր օրինակ չարով անկենդան: Այլ և զարեւնախանձն, զոր ունէր առ իւստուած և առ մարդիկի որ անդադար խրատոյ օրինացն ուսուցանէր զանկենեան: Նաեւ գրիւ և զգիշեր յաստածաշունչ քոց ընթերցող պարապէր և միջին ծով ծերութեան յուսուցանէր և խրատակոյ ոչ զարարէր և զպնդողին ոչ աւելորդ չէ՝ վասն աշխատասիր և ժաջան կանացն և ընդդեմնոյն և զգիշերն առանձնական աղօթիով զանձն յանկողինն ոչ շարս:» (Յուլ. քհ. Կեսարացի):

Այս տողերը գրուած իր միեմաւոր ազգականէն՝ Թերևս կողմնակալ միեմաւոր, սակայն Դուրիժեցիի հեռաւոր վկայութեանէն զատ ունինք նաեւ վկայութիւնը Սիմոն ղարդի Կեսարցիի, որ 1608—1609 ին Կ. Պոլսի էր և մօտէն տեսած զայն: Ան կ'ըսէ թէ՝

«Եւ իր պատշաճ Լայոց վարդապետ մի Կեսարացի Գրիգոր անուն, խրեանգրի և խրատակութեան, առաքինի և արքանեաց, յոյժ իմաստուն և հմուտ Հին և Նոր Կտակարանաց, ճշգրտող և պահեցող, որ բնաւ անկենդան չուտէր միս և զինի ոչ ընկաւ, այլ չորապաք զանկեացն աւուրսն իւր անցուցանէր, բայց միայն ի շարաք և ի կիւրակին չուծանէր ի կիւր և ի պանիր, ի ձուլն, ի ձէք և ի ձու. և յարուսեացն երկու օրն անգամ մի ճաշակիր:» (ՀԱ. 1831, էջ 469):

Տողեր՝ որոնք լիովին կը հաստատեն իր հղբորորդւոյն ըսածները և միեմաւոր տեսնող կու տան իր կեանքին ահարատութիւնը՝ որ իր նկարագրով զլիսաւոր գիծը կը կազմէր, մաքառող, կոտորող և

գրած առաքինի կետնքի գրողմը, հակառակ անոր որ չի գաղղրի միշտ չարախօսելէ, վերադարձելով մեծանունութեան որ թեւրեւս իր ազգիան թեան զէմ անոնց ցոյց տուած արհամարանքի արտայայտութիւնն է:

Գրիգոր Գարանազցի թերեւս այս պատճառով է որ կը զգուէ Գրիգոր վրդ. Կեսարացիին զգոռոգը ամականով եւ օսանուն Սողոմոն ի մեզ» բացատրութեամբ:

Ան սակայն չի կրնար ուրանալ բացարձակ անոր արժանիքները միշտ թուեաւոր խօսքերու ընդմէջ:

Գարանազցի ինքն կը յիշէ իբր աշուն կերտ կեսարացիին Ագարիա օփիլիպիական Տարօնցին կամ ըստ Սիմէոն գպրի Լիհացիի Սասունցին, որ իբր թէ իր վարժապետին «զգազանարարաւ արևոթեկնէն ոչ կարաց կալ մօտն», Ագարիա որ աշակերտած էր Նախապէս «եղանկի» կօշտած Մկրտիչ վարդապետին, «երկիւղէ եւ ջրհեղանակ կեսարացոյ Գրիգորին եղևալ ի նմանէ եւ գնացեալ մօտ ի Գրիգորն, կացեալ բազում ժամանակս եւ ունեալ զամենայն համանարս իմաստից եւ այնպէս յանխապաստեմ խրքնաբարոց ասաց, [որ] ոչ օք եղևալ հ աշտմոյս, որ ի մէկ քանից վերայ մէկ ամիսս բարոգր զՅովնանեմ Որոտնեցոյ մէկնեացն եւ եր յոյժ պահեցող եւ առաքինի, խմանահամիտ, հեղ եւ հըռ, որ առաւել խմանահ հոգի յիմեղն, զանկանունն Հրա հին եղևալ: Եւ եր անձանձիւր քարոզող, որ ժամանակ մի յուսարոհց զՊրոսպրու կողմն, զնիկոյ եւ զնիկոսիւրացոց ուր Հայկ կան» (Պաշտօնք, էջ 410—411):

Գարանազցիի «կացեալ բազում ժամանակս եւ ունեալ զամենայն համանարս իմաստից» բառերը օրոնք թերեւս ակամայ փոխած են կողմնակալ պատմիչին ձեռքէն, — ի բաց թողով անձնական առաջիկին կեանքին ակնարկները — արդե՞ք ինքնին զովստ մը չհին իր վարդապետին՝ Գրիգոր Կեսարացիի համար, որ այսպիսի աշակերտներ կը հասցնէ:

Ագարիա, որ Մովսէս Տաթևացիի աշակերտակիցը եղած է, 1609ին մտած է Գրիգոր Կեսարացիի աշակերտութեան:

Սիմէոն գպրի Լիհացի երբ Կ. Պոլիս կը հասնի, կը ծանօթանայ ինչպէս Մովսէսի նոյնպէս Ագարիայի, որուն խնդրանքով կ'օրինակէ 1609 Սգոստոս 28ին Միսի-

թար Գօշի Գաթառտանապիրքը Կ. Կոնստանպոլիքը (ՀԱ. 1932, էջ 451), որուն յիշատակարանին մէջ Սիմէոն գպրի զոյն կը կոչէ «սլավոնսն եւ քաջ եւ արի, հեղտ եւ հարստ իմաստակն» (նշ):

Սիմէոն գպրի Լիհացի ինքն անոր հետ միասին ըրջած է 1609 աշունէն 1611 դարուն, մէկուկէս տարի Պրոսպ, Մանիս, Իգմիր, Կէլիպօլս, Ռոստոթօ, Նիկիա, և Նիկեոմիդիա:

Գարանազցի (էջ 411) կը պատմէ թէ անիկա կ'ուղէի կողմեր վտնքի մը հաստատութեան ձեռնարկ ըրած՝ սակայն ձախողած է. Նոյնպէս կ'ըսէ թէ «զգազանացեալ Գրիգոր Կեսարացիին համարստրիս յետոր նմա՝ վարպէտ անուն ասլիկն, որ երկուստան ամ զաշխարհ կողպեցեով քաղով իւն, անից ի հինգ հազար դարուցն եւ ուշ յաւելի, չկարաց յաղեղուցանել զանյազ բնութիւն նորա: Եւ առնոյր զժողովացի ինչս նորա եւ ոչ կ'արիտալ զառաքան, որ մինչ իւր ժողովացի, ինչս ժողովացի եւ քերքի առ ինկն, որ խն զՅուդայիս եւ զՍիւրնիկն առաւել ունի զայն արծարսիքան, զոր մի՞ յիցի աշակերտեղոց Բրիստոսի շինել այսպիսի» (Պաշտօնք, էջ 411—412):

Ագարիա վրդ. Հլու կամ փրկութեայ, ըստ Գարանազցիի, երբ կ'իմանայ Կեսարացիին զուրկ Նալովայի կողմերը, անկէ Անտիօք կ'ապաստանի Եգիպտոս անցնելու համար եւ նուազ մէջ կը մեռնի եւ ծովը կը նետուի իր մարմինը, որ կը դառնի յետոյ Երկաթուղի ծովակերպը եւ իր տարազէն քահանայ ըլլալը ճանչնալով Մարտիրօք կը թողնի (1628) (Պաշտօնք, էջ 412—413):

Այս ըստածներուն որ աստիճան ճշշմարիտ եւ հաւատարմ ըլլալը չեն կրնար երաշխաւորել տրուած ըլլալով Գարանազցիի յայտնի ատելութիւնը Կեսարացիին զէմ:

Գրիգոր Կեսարացիի աշակերտութենէն եղողներու շարքին պէտք է յիշատակել նաեւ Յակոբ կպո. Բէօթահրային, որդի քահանայի, որ նախ Կոստանյի մէջ պարակտ է օսկերչութեամբ եւ երբ 20 տարեկան եղած է՝ պատած է Մուշ Գլակայ ժամեքը, երբ հոն վանահայր է «Կոնստանդ Կարպետ եպիսկոպոս: Հոն 10 տարի Տ. Յովհաննէս եպո. ի առաջնորդութեան եւ երաժիշտ Տ. Թովմայի ատեն կ'հնալէ եւ հոն հինգ տարի լուսարարութիւն ընելէ վերջ

էջմիտման գաղափարը և տեղի երնջակի Ս. Կորապետի վառքը գաղափար էր Այս վառքին մէջ կրօնաւոր եղած է Գրիգոր Կայրապետուհի եւ մէկ տարի յետոյ Նախիջևան փոխադրուած է, ուր Կայրապետուհի ձեռնադրուած է 1604ին Միւլխիզիէի կաթողիկոսին և 17 տարի Կաթողիկոսի գահին վրայ յետոյ վերադարձած է Կոստանուս Այս տեղիկոսութեանը քաղաքում են էտիրնէի Ս. Թորոս եկեղեցին պահուած Ա. Կորապետին մը որ 1617ին գրեւ թաւած է Յակոբ Կայս. Բէօթմարիայի էջմիտման Միւլխիզիէի և Սոս Յովհաննէս կաթողիկոսներուն և Կաթարիոյ Տ. Գրիգոր Կայս. ին օրով(*), ինչպէս նաև ձեռագիր Յայաւաւորքէ մը որ Աղաւնեւնի Կայս. տեսած է (տե՛ս Բէթմար, 1900 էջ 371):

1604-1605 թուականներուն կը կարծաւ թէ առաջնորդ եղած է Կոստանուսի (նոյն) ուր ժամանակ մը պաշտօնավարելէ վերջ, Կաթարայի Գրիգոր պատրիարք կը հրաւիրէ զինքը Կ. Պոլիս ուր 1611ին Դատարիոյ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցին Ասլան զպրիւն զրել կու տայ Կանոնադրութիւն (տե՛ս Մկրտիչ Կայս. Աղաւնեւնի. Բէթմար, էջ 351): Լուսաւնեւնի Կայս. ի յետոյ կարգուած է առաջնորդ Կաթարիոյ՝ Գրիգոր պատրիարքի տեղ և ապա դարձած է Կոստանուս, շուրջ 1615ին, հովուական պաշտօնով եւ հետոյ ալ շատ մը կարիքով ձեռագրիւնի բերած է: Իրեն իրենկարանար Գրիգոր զպրիւն և Մշեցի կաթարար Պաղտատարը, քրտեք Յակոբ Կայս. ի հսկողութեան տակ շատ ձեռագրիւնի գրած են իրենց միասին բերած ընտիր օրինակներու վրայէն:

Յակոբ Կայս. Կ'երեւի թէ Կոստանուսի մէջ վախճանած է, թէ՛ն այս ժամին յիշատակարանի մը կամ աւանդութիւն մը չկայ: Յիշատակարաններ Յակոբ Կայս. ք կը շերտակայնէ իւր ևս մեծ վիճիւրայի, եւ զիսնական՝ (տե՛ս Աղաւնեւնի Կայս. Բէթմար, 1900, էջ 371-372):

(*) Այս Աւետարանը տպւած է 1905 Օդոսս. 1-ին մեծ հրդեհին որուն զոհ գացած են եկեղեցին եւ առաջնորդարանը: Շատ իր ցուրի որ յիշատակարանը նայնութեամբ չիմ ընդօրինակած, 1905 Մայիսին իմ էտիրնէ այնչեւտ տեսնու. վաղեմի Աւետարանը որուն հոմար ըստած է թէ հրդեհին զոհ գացած է: փրկուած է եւ հիմա կը սահմուի Ֆրիլովէի եկեղեցին մէջ:

Ինծի համար Կաթարաէի է Յակոբ Կաթարապետ Բէթմարիայի 1604-5 թուականներուն առաջնորդի հանգամանքով կու տրին՝ իր ձեռնագրուած գործերը, վասն զի այդ թուականին տակաւին տնտեսական վնասներ թիւն մը չէր կարգար այդ քաղաքը:

Կ. Պոլիս գտնուիլը 1608ին որոշ է, ինչպէս կը տեսնուի Դարաւորայի (էջ 132) բացատրութեանը ինչպէս Վրիգոր վրդ. Կաթարայի փոխանորդութիւնը կը վարէ կամ անոր հետեւորդներուն մէջէն և կամ թիւն բնաւ աշակերտներուն մաս կը կարգէ:

Եկատի տունեւով Բէթմարիայի Յակոբ Կայս. ի վարդապետական ուսմանը հետեւելու և գաւառներն առնելու տարիք աւելցած չլլալը՝ շատ առնաւանդական չէ որ Մովսէս Տաթևացիի եւ Աղարիս Ստանուցիի հետ Յակոբ Կայս. Բէթմարիայի ալ Գրիգոր վրդ. Կաթարայիի աշակերտած ըլլայ:

Իմ այս ենթադրութեան օգտին կու տայ իր իսկ յայտարարութիւնը, որով ինքզինքն աշակերտ ցոյց կու տայ Գրիգոր վրդ. Կաթարայիի: Այսպէս 1618ին գրուած Սաղմոսի մը եւ ժամագրիքի մը մէջ կ'ըսեն. «... և եւ որոյ ցանկացող եղի եւ անմաքան յանձնայն արեւոյ անկանս եւ անկանս յառնի եւ իմար մեղաք լցեալ Քարանիսի Յակոբ Կայս. որ անմաքան եւ անկանս եւ անմաքան ոչ. եւ ետեւ գրել զայս ի հայր արեւանց իմաց իմն եւ ծնաւոյ իմաց Տեղ Գեորգս Կանանային եւ մատար Մարային եւ մեծ Մատար ձագիկին եղարայն Ջաւարային եւ այլ արեւան մեծաւորաց: Գրեալ Սաղմոսարան ձեռնակն անմաքան եւ անկանս եւ անկանս լինցի գրի գրի[գորի], ի թուականին Հայոց Ռեյիլին (= 1618) մայիս ԲԸ. ի հայր Բաւարան ի զուռն Մարայն Մարգար Գաւարային եւ ի հայրապետական Տեղան Տեղ Մեղիսեք Կարողիսին եւ վարդապետին իմաց Գրիգոր Կայս. զարեւանային Կաթարայի...» (Տաթևան, Մայր Յոյսի, էջ 778):

1619ին դարձեալ նոյն գրիլին Գաւարանայի մէջ գրել տուած է ուրիշ ձեռագիր մը քաւն յիշատակարանի համաձայն բաւականով խմբագրուած է (Հ. Բարսեղ Մարգարիտեան, Գոյացի Վեհեպիկի, էջ 274):

Նշանակելի է որ այս յիշատակարաններուն մէջ իր հովուական պաշտօններուն մասին անշարժ չկայ:

Աղաւառների եկաւ. (Մխթան + Այշեւու, էջ 320) կը հաստատէ թէ անկեալ Երուսաղէմ ալ գացած է, Գրիգոր Պարտիսէլի իշխանութեան տարին (1613—1645):

Ամէն պարագայի մէջ Յակոբ եկաւ. Բէռլինացի նոյնիսկ եպիսկոպոսանալէն յետոյ աշակերտած և զործակցած է Գրիգոր վրդ. Կեսարացիին, որուն փոխանորդած է ի Կ. Պոլիս և ի Կեսարիա: Տրգոս եկաւ. Պարեան կ'ըսէ թէ զայնպէս կ'աւանդուի թէ, Գրիգոր Կեսարացիի Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեան միջոցներուն, Յակոբ եկաւ. Կաւտիւնացին Ս. Կարապետի փանքի առաջնորդ-վանահայրութեան պաշտօնին մէջ գտնուած է և կամ իր փոխանորդ զրկուած է Գրգոր Կեսարացիի կողմէն (Հայ Առաքել. ի Թաւրիս, Մասն Ա., էջ 38): Եւ կը յարէ թէ զվանքին եկեղեցւոյն գանձատանը մէջ կ'առաջնալ գումարած մը կայ սև փայտէ, որուն թխին մէկ երեսը զրուած է. օկագլեցաւ գումարան Յակոբ վարդապետին ՌԻԲ (= 1603) թուին: Միւս երեսն ալ գրուած է. «ՏՐ. Աճ. Ծս. Բս. ուղորմեաւ աշխատողաց տրաւ ամեն»: Սոյն գումարանը կը կարծուի թէ Յակոբ եկաւ. Կաւտիւնացիին է և հետը բերած է փանքը եկած միջոցին» (նոյն, էջ 38—39):

Ենթադրութիւն որ նուազ հաւանականութիւն կը ներկայացնէ, սակայն կըրնայ ճշգրտութիւն մըն ալ պարտաւանկել:

Գրիգոր վրդ. Կեսարացիի աշակերտ և անոր դպրոցին հետեորդ նկատուի պարծանք համարած են, ինչպէս կ'երևի՝ Մովսէս Տաթևացիի և անոր զիտաւոր աշակերտ Փիլիպպոս Աղբալեցիի կաթողիկոսներու աշակերտները:

Աստուծոյ է նաչատուր վրդ. Կեսարացիի, Զուգայի Ամենափրկչեան փառքին հիմնադիրը և պորսկոսյանոց լուսաւորելը, որ 1595—1601 կրնայ Կեսարիոյ մէջ աշակերտած ու ըլլալ Կեսարացիին, գրած է 1627ին ներբողեան մը Գրիգոր պատրիարքին, որուն սկզբնատառերը կը կապեն «Գրիգոր վարդապետ բառերն և վերջատառերը անայտու ծառայեալ» (Մկրտիչ եկաւ. Աղաւառների, Մխթան + Այշեւու, էջ 91): Տակաւին այդ թուականին նաչատուր վրդ. Կեսարացի իբր նաւորակ Մովսէս կաթողիկոսին չէր զրկուած Փռքը Ասիա (1630) և այդ առթիւ տեսնուած չէր Գրիգոր Կեսարացիի հետ,

հետեւորար այս ներբողեանը այդ առթիւ գրած չի կրնար ըլլալ: Հետեւաբար իրեն Կեսարացի մը ըլլալը կը մտածեմ թէ 1696—1701 շրջանին, որ հաւանորէն Կեսարացի ուսուցանելով կ'գրադէր, ինքն ալ աշակերտած է անոր:

Իսկ եթէ ոչ իբր աշակերտ Մովսէս Տաթևացիի՝ անոր վարդապետին պարտաւոր կը նկատէ ինքզինքն:

Այս վերջին ձեռնիւ է անշուշտ որ Յակոբ կաթողիկոս Զուգայեցի, որ ուղղակի Գրիգոր վրդ. Կեսարացիի հետ ոչ մէկ կապ ունեցած է, ինքզինքն աշակերտ Կեսարացիի նկատուի պարծանք համարած է, ինչպէս կը տեսնուի Երուսաղէմի մատենադարանը պահուած ձեռագիրի մը (Ք. 1042) մէջ, որ կայ հատուած մը «Եմալոր վրդ. Զուգայեցոյ Գանձի ի վերայ Մովսէս կաթողիկոսի Տաթևացոյ եւ Գրիգորի մեծ վարժապետին որ վախճանի ի թվս. 1635. խոսեցեալ ի թվ. 1680 ի վերջնում ամի կինաց իւրոց եւ անուանի զանձն աշակերտ նորին»:

Յակոբ կաթողիկոս Զուգայեցիի պալին «ՄԵՄ ՎԱՐԺԱՊԵՏ» կողին արդէն ցոյց կու տայ թէ անիկա իր մահէն յիսնեակ մը տարիներ յետոյ, երբ այլեւս կիրքերն և ատելութիւնները մարած էին, իր անձին շուրջը յուզուած, որքան մեծ համարաւ մը թողած էր և որքան մեծ յիշատակ, պատկանած էր և յարգանք ներշնչելու համար յաջորդներուն մէջ, որպէսզի անոնք պարծանք համարէին իրենց անձը հոչակելու աշակերտները այդ մեծ վարդապետին:

Դժբախտութիւն մըն է որ լիովին ու պէտք եղած կերպով կարիքի չէ ներկայացնել մարդի իր որդիներով ու արդիւնքներով, թէ՛ կրթական և թէ՛ վարչական մարդի մէջ, սակայն հատուկ տոններու այս համադրութիւնն իսկ ցոյց կու տայ թէ անիկա արժէքաւոր դէմք մը եղած է, որուն անուշը պէտք է օրհնութեամբ յիշուի, իբր ճշմարիտ հոգեւորական մը և քաջ ախոյեան մը Հայ Եկեղեցոյ:

Ա. ԱԼՊՈՍԱՃԵԱՆ

Վ Ե Ր Ջ